

Więzi braterskie

Aneta Pieniądz

Więzi braterskie we wczesnym średniowieczu

Wyobrażenia i praktyka społeczna

ho **ni**

Recenzja wydawnicza:
Prof. dr hab. Karol Modzelewski

Korekta:
Grzegorz Hawryłeczko OSB

Projekt okładki i skład:
Jan Nieć

Na okładce:
Kain i Abel, Salerno, ok. 1084, Luwr, OA 4052,
fot. Jastrow (Wikimedia Commons)

Publikacja dofinansowana ze środków Rektora UW
oraz Instytutu Historycznego UW

Liczba arkuszy: 21

ISBN 978-83-7354-540-3

Wydanie pierwsze: Kraków 2014

Marka Homini jest częścią
Wydawnictwa Benedyktynów TYNIEC

© Copyright by Aneta Pieniądz
© Copyright by TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków
tel.: +48 (12) 688-52-90
tel./fax: +48 (12) 688-52-91
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

Jerzemu i Jasiowi

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
1. Wstęp	11
1. Stan badań i założenia teoretyczne	15
2. Podstawa źródłowa	37
2. Zakres znaczeniowy pojęć „brat” i „braterstwo” w źródłach wczesnego średniowiecza	53
1. Braterstwo biologiczne	53
2. Chrześcijańska metafora braterstwa	62
3. Braterstwo duchowe nawiązywane przez chrzest.	76
4. Inne użycie metafory braterstwa	77
3. Równość i hierarchie braterskie	83
1. Hierarchie braterskie we wczesnym średniowieczu – perspektywa prawno-historyczna	84
2. Primogenitura we wczesnym średniowieczu – problem historiograficzny.	93
Psychologiczne i kulturowe uwarunkowania pozycji pierworodnego w rodzinie	93
Status pierworodnych (najstarszych braci) w badaniach nad wczesnym średniowieczem	96
Terminologia	100
Pierworodni i pierworództwo w tekstach egzegetycznych IX w.	104
<i>Ius primogenitorum</i> , czyli przywilej pierworództwa	112
Utrata praw pierworództwa i jej uzasadnienie	118
Uprzywilejowanie młodszych braci	128
4. Między miłością a nienawiścią – modele relacji braterskich	135
1. Miłość braterska: <i>amor, dilectio, caritas fraterna</i>	136
2. Braterska nienawiść – <i>malitia, invidia fraterna</i>	160
3. Bratobójstwo	166

5. Relacje braterskie – między prawem a praktyką społeczną	183
1. Zobowiązania i prawa wzajemne braci	184
Prawa majątkowe	184
Pomoc wobec zagrożenia – zemsta, nawiązka, współprzysięga	209
Prawa opiekuńcze wobec kobiet (siostry, wdowy)	220
2. Status nieletnich braci i bracia przyrodni	222
3. Bracia ślubni i naturalni	235
4. Bracia wolni i niewolni	240
5. Bratankowie i stryjowie	244
6. Bracia i ich żony. Bratowe	253
6. Zakończenie.	265
Summary.	269
Bibliografia	279
Źródła	279
Opracowania	285
Indeks biblijny.	305
Indeks imion i nazw własnych	307

WYKAZ SKRÓTÓW

AASS	– <i>Acta Sanctorum</i> , 1–63, wyd. J. Bollandus i in., Paris–Bruxelles 1863–1940.
<i>Annales Bertiniani</i>	– <i>Annales Bertiniani</i> , wyd. G. Waitz, MGH SS rerum Germ. in usum schol., t. 5, Hannoverae 1883.
ArFranc.	– <i>Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi</i> , wyd. G. H. Pertz, F. Kurze, MGH SS rerum Germ. in usum schol., t. 6, Hannoverae 1895.
Astronomus	– Astronomus, <i>Vita Hludowici imperatoris</i> , wyd. E. Tremp, MGH SS rerum Germ. in usum schol., t. 64, Hannover 1995.
BHL	– <i>Biblioteca Hagiographica Latina Antiquae et Mediae Aetatis</i> , Bruxelles 1898–1901.
CCSL	– Corpus Christianorum Series Latina, t. 1–, Turnhout 1953–
CCCM	– Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis, t. 1–, Turnhout 1966–
CSEL	– Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
FmSt	– „Frühmittelalterliche Studien”.
Isidori <i>Etymologiae</i>	– Isidori Hispalensis Episcopi <i>Etymologiarum sive originum libri XX</i> , wyd. W. M. Lindsay, t. 1, Oxford 1911.
MemLuc 4	– <i>Memorie e documenti per servire all’istoria del Ducato di Lucca</i> , t. 4, Lucca 1818.
MemLuc 5/2	– <i>Memorie e documenti per servire all’istoria del Ducato di Lucca</i> , wyd. F. Bertini, t. 5, cz. 2, Lucca 1837.
MGH	– Monumenta Germaniae Historica.
MGH Capitularia regum Francorum, t. 1	– MGH Capitularia regum Francorum, t. 1, wyd. A. Boretius, Hannoverae 1883.

MGH Capitularia regum Francorum, t. 2	– MGH Capitularia regum Francorum, t. 2, wyd. A. Boretius, V. Krause, Hannoverae 1897.
MGH Concilia aevi Karolini, t. 1	– MGH Concilia, t. 2: <i>Concilia aevi Karolini</i> , t. 1, cz. 1, Hannoverae–Lipsiae 1906.
MGH Concilia aevi Karolini, t. 2	– MGH Concilia, t. 2: <i>Concilia aevi Karolini</i> , t. 1, cz. 2, Hannoverae–Lipsiae 1908.
MGH DD	– MGH Diplomata.
MGH EE Karolini aevi, t. 1	– MGH Epistolae, t. 3: <i>Epistolae Merowingici et Karolini aevi</i> , cz. 1, Berolini 1892.
MGH EE Karolini aevi, t. 2	– MGH Epistolae, t. 4: <i>Epistolae Karolini aevi</i> , cz. 2, Berolini 1895.
MGH EE Karolini aevi, t. 3	– MGH Epistolae, t. 5: <i>Epistolae Karolini aevi</i> , cz. 3, Berolini 1899.
MGH LL nat. Germ.	– MGH Leges nationum Germanicarum.
MGH SS	– MGH Scriptores.
MGH SS rerum Germ. in usum schol.	– MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi.
MGH SS rer. Mer.	– MGH Scriptores rerum Merowingicarum.
Nithardi <i>Historiae</i>	– Nithardi <i>Historiarum libri IV</i> , wyd. E. Müller, MGH SS rerum Germ. in usum schol., t. 44, Hannoverae 1907.
PL	– Patrologiae cursus completus. Series Latina, wyd. J. P. Migne, Paris 1844–1855.
<i>I placiti del 'Regnum Italiae'</i>	– <i>I placiti del 'Regnum Italiae'</i> , wyd. C. Manaresi, Roma 1955 (Fonti per la storia d'Italia, 92).
Reginonis <i>Chronicon</i>	– Reginonis abbatis Prumensis <i>Chronicon cum continuatione Treverensi</i> , wyd. F. Kurze, MGH SS rerum Germ. in usum schol., t. 50, Hannoverae 1890.
SC	– Sources Chrétiennes.
TrFr	– <i>Die Traditionen des Hochstifts Freising</i> , wyd. T. Bitterauf, cz. 1, München 1905.
Theganus	– Theganus, <i>Gesta Hludowici imperatoris</i> , wyd. E. Tremp, MGH SS rerum Germ. in usum schol., t. 64, Hannover 1995.
UStG1	– <i>Urkundenbuch der Abtei St. Gallen</i> , t. 1: <i>Jahr 700–840</i> , wyd. H. Wartmann, Zürich 1863.
UStG2	– <i>Urkundenbuch der Abtei St. Gallen</i> , t. 2: <i>Jahr 840–920</i> , wyd. H. Wartmann, Zürich 1866.

1. WSTĘP

Pomysł napisania tej książki pojawił się przed kilku laty, kiedy pracowałam nad studium poświęconym podstawom władzy Karolingów w Italii. Inspiracją był znany wiersz Pawła Diakona, skierowany do Karola Wielkiego, w którym prosił władcę o uwolnienie swego brata, Arichisa, zesłanego za Alpy po nieudanym buncie longobardzkiego księcia Rotgauda. W dramatycznych słowach poeta pisał o swojej stracie:

Wysłuchaj łaskawie, o największy z władców, słów Twego sługi!
Wejrzyj z dobrocią na moje łzy!
Jam zasłużenie najnieszczęśliwszy na świecie,
Wciąż pograżonym w rozpacz w godzinie smutku,
Siódmy już rok mija odkąd z tej przyczyny cierpię
Wiele się rodzi i me serce dręczy.
Tak długo jeńcem u Was pozostaje
Brat mój, nagi i w nędzy, o sercu złamanym.
Nieszczęsna żona jego w ojczyźnie po wszystkich
Drogach zebrze usta drżącymi o strawę.
Czworo dzieci żywi tym podłym sposobem
Ledwie obdartym łachmanem je okrywszy¹.

Zadałam sobie wówczas pytanie o to, co kryje się za poetycką formułą. Jakie wzajemne zobowiązania łączyły Pawła i Arichisa – dwóch synów Warnefrida i Teodolindy? Jaką rolę więzi braterskie odgrywały w zachowaniu

¹ *Pauli et Petri diaconorum carmina*, MGH Poetae Latini aevi Carolini, t. 1, Berolini 1881, s. 47: *Verba tui famuli, rex summe, adtende sereus, / respice et ad fletum cum pietate meum. / Sum miser, ut mereor, quantum vix ullus in orbe est; / semper inest luctus, tristis et hora nihi. / Septimus annus adest, ex quo nova causa dolores / multiplices generat et mea corda quatit. / Captivus vestris extunc germanus in oris / est meus, afflicto pectore, nudus, egens. / Illius in patria coniunx miseranda per omnes / mendicat plateas ore tremante cibos. / Quattuor hac turpi natos sustentat ab arte, / quos vix pannuciis praevallet illa tegi.* [Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autorki.]

spójności grupy rodzinnej i pozycji społecznej jej członków, także w sytuacjach zagrożenia? Jakie relacje łączyły brata, bratową i bratanków? Jakie wzorce i wartości kształtowały wyobrażenie autora o tych stosunkach? Co oznaczało bycie bratem u schyłku VIII w.? Ku mojemu zdziwieniu, wstępna kwerenda bibliograficzna pokazała, że problem relacji między braćmi jest słabo rozpoznany w literaturze. W zasadzie jedynym zagadnieniem, które doczekało się obszernych analiz, były stosunki między synami Ludwika Pobożnego i ich rywalizacja o władzę. Autorzy tych prac skupiali się jednak przede wszystkim na kwestiach ustrojowych i politycznych. Z drugiej strony, przedmiotem intensywnych studiów były te formy średniowiecznych wspólnot, które odwoływały się do metaforycznie rozumianego braterstwa. Ten brak badań nad problemem więzi biologicznego braterstwa wydał mi się tym bardziej zaskakujący, że przy okazji moich badań nad różnymi zagadnieniami dotyczącymi historii kobiet i rodziny, rola braci okazywała się być niejednokrotnie kluczowa. W języku źródeł wczesnośredniowiecznych terminy „brat” i „braterstwo”, używane zarówno w sensie dosłownym, jak i metaforycznym, są wszechobecne.

Niniejsza praca stanowi próbę odpowiedzi na postawione na początku pytania. Skupiam się na analizie tego, czym była w życiu społecznym i jak była postrzegana relacja między braćmi biologicznymi. Nie jest to wszakże typowe studium z historii rodziny. W moim przekonaniu, analiza instytucji życia społecznego nie może się ograniczać wyłącznie do tego, co określić można jako „praktyki społeczne”, a co zwykle bywa domeną tego rodzaju badań. Do zrozumienia sposobów funkcjonowania i przemian tych instytucji konieczne jest równoległe badanie systemu wyobrażeń, wzorców, które zarówno określały sposób myślenia o relacjach międzyludzkich, jak i wpływały na sposób działania poszczególnych grup i jednostek. W przypadku wczesnego średniowiecza takie podejście badawcze znajduje szczególne uzasadnienie. W tej epoce dokonywało się bowiem głębokie przewartościowanie ideowych podstaw porządku społecznego, także na poziomie relacji wewnątrz wspólnot rodzinnych. Konflikt między różnymi systemami aksjonormatywnymi, legitymizowanymi na równi przez tradycję i religię, znajdował wyraz chociażby w toczących się w VIII i IX w. sporach wokół instytucji małżeństwa.

Podejmując pracę nad problemem relacji braterskich jako samodzielnym tematem badawczym, mam też świadomość, że wyodrębnienie takie ma charakter sztuczny. Więzy braterskie stanowiły jednak jedynie część złożonej sieci powiązań, konstytuujących to, co nazywamy rodziną czy szerzej – grupą krewniczą. Uważam jednak, że te relacje wymagają odrębnego potraktowania z kilku powodów. Przede wszystkim sama definicja wczesnośrednio-

wiecznych pojęć „brat” i „braterstwo” nie jest tak oczywista, jak mogłoby się wydawać. O ile badacze skłonni są dostrzegać historyczną zmienność instytucji małżeństwa, a nawet macierzyństwa czy ojcostwa, o tyle relacje między braćmi traktowane są z reguły jako stałe, a więc niewymagające wyjaśnienia i w konsekwencji marginalizowane. Tymczasem już pobieżna lektura źródeł wskazuje, że rzecz ma się zgoła inaczej. Aby jednak tę zmienność uchwycić, konieczna jest zmiana perspektywy badawczej i odejście od utrwalonego w historiografii przekonania o kluczowej roli małżeństwa i wynikającej z niego więzi wstępni–zstępni w relacjach rodzinnych.

Trzeba też podkreślić, że relacje braterskie zajmują w średniowiecznym systemie wyobrażeń miejsce szczególne. Funkcjonują one bowiem równocześnie w dwóch wymiarach – dosłownym i metaforycznym. Wyobrażenie przeciwstawnych wspólnot braterskich zrodzonych z ciała i z ducha – *fraternitas carnalis* i *fraternitas spiritualis* – odgrywają istotną rolę w formującym się pod przemożnym wpływem myśli św. Augustyna wczesnośredniowiecznym modelu społeczeństwa. To, w jaki sposób przywrócić harmonię między cielesnym i duchowym wymiarem braterstwa, staje się ważnym tematem refleksji teologicznej. Jedno z pytań, na które będę szukać odpowiedzi, dotyczy tego, w jaki sposób te rozważania, toczone się w kręgach elit intelektualnych, wpływały na sposób postrzegania stosunków między braćmi, ich prawną definicję i codzienną praktykę.

Do pracy przystępowałam zdając sobie sprawę z istniejących barier źródłowych, ograniczających badania nad tak złożoną problematyką jak relacje międzyludzkie i motywacje kierujące ludzkimi działaniami. Pozostajemy zawsze i nieuchronnie zamknięci w kręgu pisma, które było narzędziem mniej lub bardziej elitarnym, bez względu na to, czy mamy do czynienia z traktatem teologicznym, czy dokumentem prywatnym. To, co możemy poznać dzięki dostępnym świadectwom, to zaledwie niewielki fragment obrazu, na dodatek tworzonego przez autorów, których sposób widzenia i opisywania świata ukształtowany został przede wszystkim pod wpływem nauczania Kościoła oraz podporządkowany literackim schematom językowym i retorycznym.

Ograniczeń źródłowych nie da się przekroczyć, można jednak próbować rozszerzyć pole obserwacji. W tym celu zdecydowałam się na zabieg ryzykowny, jednak w moim przekonaniu uzasadniony: sięgnęłam do źródeł o bardzo różnym charakterze, poczynając od traktatów teologicznych, przez źródła normatywne, a na dokumentach prywatnych kończąc. Siłą rzeczy, tak ogromny i zróżnicowany materiał wymagał dokonania selekcji. Mam świadomość tego, że rozszerzenie zakresu kwerendy mogło skutkować pominięciem części źródeł. W wielu przypadkach zmuszona byłam także zrezygnować ze

szczegółowych analiz źródłowych, niewątpliwie istotnych i interesujących, jednak odwodzących od głównej problematyki. Przyjęcie tak szerokiej perspektywy dało mi możliwość wielostronnego rozpoznania problemu, a co najistotniejsze, prześledzenia związków istniejących (bądź nie) między wysublimowaną refleksją teologiczną a prawem i zbiorowymi wyobrażeniami na temat istoty relacji braterskich.

Mimo wcześniejszych, znacznie ambitniejszych założeń, zdecydowałam się ostatecznie ograniczyć zakres chronologiczny pracy do wieku IX, z rzadka jedynie sięgając po źródła starsze, głównie ósmowieczne. Decyzja ta wynikała z kilku przesłanek. Przede wszystkim wiek IX uznaję za kluczowy moment w procesie kształtowania się modeli zachodnioeuropejskiej rodziny. Jest to czas, kiedy stopniowo postępuje internalizacja chrześcijańskich wzorców relacji między najbliższymi krewnymi i powinowatymi. Procesowi temu towarzyszyło, często prowadzące do konfliktów, wypieranie starszych praktyk i zwyczajów. Powstała w tym czasie wielka liczba zróżnicowanych gatunkowo tekstów dostarcza ogromnego materiału badawczego, którego systematyczna analiza wymagała rezygnacji z pierwotnych planów objęcia kwerendą źródeł z X w. Pozostaje mi mieć nadzieję, że zdołam jeszcze do tej tematyki powrócić.

Książka ta powstała w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Prof. Henrykowi Samsonowiczowi dziękuję za życzliwość i dyskusje na Mediewistycznym Seminarium Doktorskim, na którym mogłam przedstawiać kolejne rozdziały tej pracy.

Krzysztofowi Skwierczyńskiemu, Grzegorzowi Pacowi, Michałowi Gronowskiemu, Piotrowi Węcowskiemu i Piotrowi Guzowskiemu jestem wdzięczna za rady i pomoc w zdobywaniu literatury.

Najserdeczniejsze podziękowania kieruję do mojego Mistrza, prof. Karola Modzelewskiego, który zawsze mnie wspierał i zawsze we mnie wierzył.

Szczególne podziękowania należą się Jerzemu i Jasiowi, którzy dzielnie przetrwali trudny czas pisania tej książki. Im też ją dedykuję.